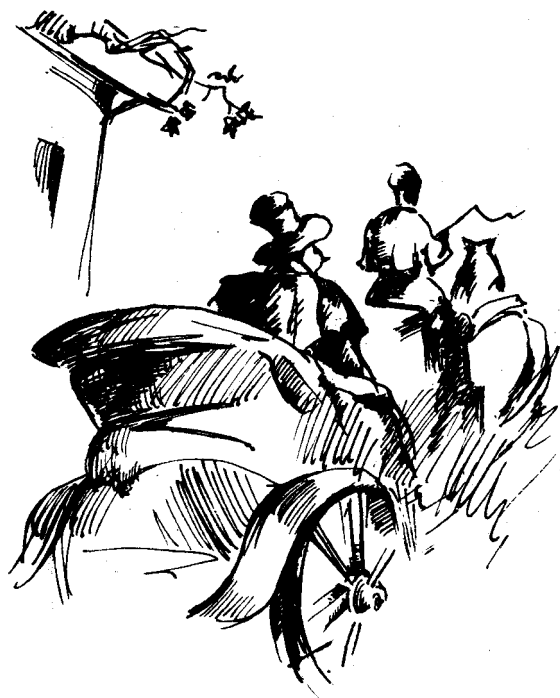

Шойим БЎТАЕВ

ЭСКИ АРАВА

...Павел Иванович Чичиков чуқур ўй-хаёллар оғушида эди. У гоҳ губернаторнинг дилтортар қизини, гоҳ божхонадаги сердаромад хизматини эслаб, энтикиб хўрсинар, дам уф тортиб, ковоғини уярди. Айтмоқчи, эгнида тутган аралаш алангаланиб турувчи наварин мовутидан тикилган фраки бўлиб, соч-почи ҳам анча ўрнига тушган, юзи семирибми-шишибми оқарган, чамаси, меъмордан кўрсатма келиб, унинг бузилган жисм биносида қурувчилар қайта қуришни бошлаб юборишганди. Павел Иванович анчайин ўзига келиб қолган, аммо ҳамон уйланмаганди. Ватани ва ватандошларини ўйлаганида эса, ўзидан зурёд қолмагани алам қиларди.

Ҳаммадан қолди.

Коробочканинг қизлари бошини айлантирмаган йигитнинг ўзи йўқ. Мамлакат ҳам шу қизларнинг бахтига кенгайиб кетмадимиз? Улар ҳар ёқларда фаолият кўрсатмоқдалар — хатто фаранги таннозлар ип эшолмай қолдилар-ку!

Плюшкиннинг уруғ-аймоғи жуда томир отиб кетгани кейинчалик аён бўлди.

Ноздревнинг забардаст ўғилларини-ку қўяверасиз.

Маниловнинг эваралари пошшолик хизматида эмиш.

Собакевич...

Петух-сетухлар... уларнинг Ватан ва ватандошлари олдида юзлари ёруғ.

Афсус!..

Павел Ивановичгина... шу боёқишгина йўл-чўлларда, сарсон-саргардонликда умрини худа-бехуда ўтказиб юборди. Йўқса...

Ортдаги эшик «ғийқ» этиб очилгандай бўлди. Чичиков илқис чўчиб тушди, лекин ортига ўгирилиб ҳам ўтирмай:

— Ким? — деди.

Ўгирилиб қараса хаёллари учиб кетадигандай...

— Павел Иванович!.. — пинғиллаб чиққан овозда гарибгина даъваткорлик мавжуд эди. Чичиковнинг феъл-атвори аён. У ҳар қандай даъватларга эргашиб кетавермайди. Анойимас.

— Селифан!

— Ҳа-а, Павел Иванович... Бу мен...

— Сенлигингни билиб турибман-а... Каллаи сахарлаб қаёқдан уриб олдинг, чўчка тумшук...

— Мехмонлар келишган экан...

— Мехмонлар?! — Павел Иванович чунонам ажабландики, ўгирилишига бир баҳя қолди.

— Кўчада қолишган экан, отхонадан жой қилиб бердим.

— Шундоқ кенг ўлкада ким кўчада қоларкан, ҳароми? — Павел Ивановичнинг ватанпарварлик ҳистуйғулари бениҳоя озор еб, ғазабланди. Масалага сиёсий тус бериб юбориши ҳам мумкин эди-ю, Селифан кичкина одам, кейин ўзи хизматкорсиз қолиб хўп қийналиши турган гап.

— Ўшалар билан қиттак-қиттак отдик. Ўзлари опкелишган экан, — Селифан гапни чалғитди.

— Отмай ҳар нарса бўл, газанда. Улар қаердан экан?

Селифаннинг хуши энди ўзига келгандай бўлди.

— Билмадим-а... — деди хуштак чалаётгандай чўзиб.

— Аровини ичасан-у, кимлигини суриштирмайсан ҳамми, — шундай дея Чичиков Селифанни оғзини тўлдириб, ҳеч айтгиллиги йўқ сўқишлар билан сийлади.

— Билиб келайми?

— Йўқо-ол!.. — Селифан йўқолишга чоғланаётганди, хўжайиннинг ёдига қандайдир муҳим иш тушиб, уни тўхтатиб қолди. — Отларни тақалатдингми ё яна бирор важ-қарсон топиб қўйдингми?

— Отларни тақалатганим йўқ, Павел Иванович, — деди Селифан айбини чор-ночор бўйнига олиб. — Бу лаънати шаҳарда бирортаям темирчи йўқ экан. Темирчилик устахонасини сўрасам, устимдан кулишади.

— Йўқо-ол!.. Ернинг остида бўлсаям устахона топиб, буйрукни бажар. Акс ҳолда сени нима қилишимни биласанми?

— Биламан, — дея бўйнини эгди чиқиб кетаётган Селифан; аммо, бўйруқни бажармаса Павел Иванович уни нима қилишини билмасди.

Павел Иванович яна ўз ўй-хаёлларига ғарқ бўлди.

Орадан қанча вақт ўтди: туш пайти бўлди, кеч кирдими — хабари йўқ, бир маҳал эшик шитоб билан очилди. Чичиков сиёсат-пиёсатни унутиб, ҳатто курсидан хиёл кўтарилиб ўтирилди.

Остонада бўйнини ғоздай чўзиб Селифан турарди. Шунчаки турмай, оёқда базўр қалқиб турарди.

— Ҳа-а, мараз, нима гап?

— Мени сўкманг, хўжайин, — Селифаннинг тили базўр айланиб, тишлари орасидан шу сўзларни тўкиб солди.

— Ие... — Чичиков ҳайрон бўлиб, Селифандан ҳам баттар ахволга тушиб, яна икки-уч «ие» лади.

— Кечагидан қолганиниям грамм қолдирмай урдик! — деди мақтаниб Селифан; унинг бу тарзда мақтаниши ҳам янгилик эди, одатда ичиб олган пайтлари мусичаи бегуноҳ бўлволиб, билдирмай юрарди.

— Хўш, сахий меҳмонларинг қаердан эканлигини билдингми?

— Билдим! — Селифан яна керилди, аммо айтмади.

— Қаердан экан? — сиёсат деган нарсадан асар ҳам қолмаётганини Чичиков алам-ла кўнглидан ўтказса-да, барибир қизиқиш устун келди.

— Ўзбекистондан, хўжайин.

— Қаерда-ан?! — Чичиков янглиш эшитдим-ов, деган хаёлда оғзини очиб қолди. Чунки, у божхонада ишлаганида дунёнинг энг кун тегмаган пучмоқ жойларигача билиб олган, аммо бунақа ғалати номни эшитмаганди.

— Ўзбекистондан. Бурунги вақтларда уларни бошқача ном билан аташган экан...

Павел Ивановичнинг калласи қотди. Минг сўраб-суриштирмасин, ширин бўлиб олган Селифандан жўяли жавоб эшитиши амримахол эди. Кейин қандайдир қўланса хиддан боши айланиб кетаёзди: «У ёқнинг ароғи сассиқ бўларкан-да? — деб ўйлади соддадиллик билан. — Ўткир ҳам шеқилли. Бу лаънати анча-мунча ароқ ичса бундай жаврамасди. Тилини ешиб юборганини...»

Чичиков Селифан айтган юртнинг арофига қойил қолиб, унинг нимадан тайёрланишини ўйлаб кетди. Шу асно бошқа гаплар ёдидан кўтарилди. Бош бармоғининг учини сўриб, қошлари орасини тугун килди — фойда бермади. Ҳеч нарса хаёлига келмади, калласининг ичида елвизак эсаётгандек гувилларди.

— Майли, бор, — деди паришонҳол.

Селифан қаққайиб тураверди.

— Ҳа-а, сўррайиб қолдинг?

Селифанга забон битди:

— Павел Иванович, мен сиздан кетаман, — деди дабдурустан.

Чичиков сиртига чиқармаса-да, кўрқиб кетди. Селифансиз ахволи нима кечади — худога аён! Усиз Павел Иванович Павел Иванович эмас. Эй, тавба, бу ярамас қаёққа кетаркин? Ёинки битта-яримтаси уни Чичиковдан айнитиб, ўзига оғдириб олмоқчи бўлди-микин? Ундай дейдиган бўлса, на киборлардан, на помешчиклардан бирортасиям Селифан билан тузуқ-куруқ гаплашганини Чичиков эслолмайди. Қаёққа боришмасин, Селифан хизматкорлар хонасида бўлади, ўшалар билан суҳбатлашади. Бир хизматкор иккинчи хизматкорни айнитиб олиб кетиши амримаҳол. Шундай экан, кимнинг кўзи учиб турибдийкин унга?

— Тушунмади-им, — деди Чичиков лабини чўччайтириб.

— Сиздан кетаман, Павел Иванович, — деди Селифан. — Хў-ўв кечада бричкани ағдарворганим учун кечиринг, айб менда эди. — Ароқхўр бошқа гуноҳлари учун ҳам кечирим сўрай бошлади.

— Бас қил, Селифан! — деди Чичиков уни ўзига яқин олгандай бўлиб. — Худди нариги дунёга кетаётгандай, кечиринг, кечиринг, дейсан. Айб бўлади...

— Павел Иванович, қизиқ гапни гапирасиз-а, нариги дунёга кетганимизга кўп вақтлар бўлди-ку!

Павел Иванович нотайин ўй-хаёлларининг боисини энди англагандай бўлди: у қаёқдан келганини билолмай гаранг бир ахволда турган экан.

— Шошма-шошма, сен қандайдир етти қаватли

бир манзилнинг энг пастки қаватида қийналиб анча вақт ётдингми?

— Мен сиздан баландроқда, учинчи қаватда эдим,— деди Селифан тиржайиб. — Оз-моз ичиб турганимизни ҳисобга олишмаганда-ку, нақ беҳиштининг ўзидан жой тегарканку-я. Аммо-лекин, сизнинг гуноҳларингиз кўп экан. Яхши одам эдингиз-ку, хўжайин. Шунча гуноҳ орттирганингизни пайқамай ҳам қолганимни қаранг.

Павел Иванович шундагина дунёга қайта келганига ишонди. Шунинг баробарида ҳамон ишонгиси келмасди.

— Энди-и... у ердаям баъзи-баъзида англашилмовчиликлар бўлиб тураркан-да!

— Англашилмовчилик бўлганини мен пайқамовдим... Лекин, одам ўз хўжайинидан юқорироқ турса, ўз хўжайинидан фароғатлироқ яшаса, сал-пал хижолат ҳам чекаркан...

— Яша...

— Кейин-кейин хижолат ҳам чекмай кўяркан. Нега деганда, беҳиштда хўжайинлардан бирортасигаям жой тегмаскан. Ҳаммалари... Сиз тушган жойга — дўзахга юбориларкан...

— Ўчир-э овозингни!..

— Омади гап-да, хўжайин! Қайтиб келганимизга шукур қилаверсак-чи...

— Шундай дегин-да.

— Сиз туфайли қайтиб келган бўлсам-да, барибир кетаман.

— Қаёққа бормоқчи эдинг? — деди Чичиков энди Селифан билан масалани узил-кесил ҳал қилиб олишни дилига тугиб.

— Ўзбекистонга...

— Уф-ф...

— Нега уф тортасиз, хўжайин?

— Яна-а Ўзбекистон... Жонгаям тегди. Бир ўзинг кетаверасанми?

— Петрушка ҳам боради, — хўжайинининг кўксига ўзи билмаган ҳолда бехосдан ханжар уриб юбораётган Селифаннинг оғзининг бир четидан бу гап бамайлихотир чиқиб кетди.

— Йўғ-э?! — Чичиков беихтиёр ихраб юборди, кейин жазаваси кўзиди. — Сенларга уёқда пишириб кўйибди-ми? Едирдим, ичирдим, кийдирдим, энди бўлса, сираям тап тортмасдан кетаман дейди-я!

— Илож қанча, Павел Иванович... — хода ютгандай тик тургани сайин Селифаннинг кайфи бошига ўрмалаб чиқиб бораверди, ахийри дош беролмади, кўзлари сузилиб, «шилқ» этиб тушди, шундаям айтаётган сўзини йўқотмади. — Чақиршяпти...

Чичиков унинг ўтириб қолганига эътибор бермади.

— Вой ифлослар-эй, во-ой, лаънатилар-эй! — деди бўғриққанча, — Сизлар кимга керак бўлиб қолибсизлар? Сиз ароқхўрларга, сиз маймунларга, сиз дангасашёқмасларга жа-а бировнинг кўзи учиб турибди эканда...

Бу гаплар Селифанга пашша чаққанчалик ҳам таъсир қилмади шекилли:

— Гап битта! — деб ғудраниб кўйди.

— А-а?

— Боришимиз керак экан, хўжайин. Шу нарса зарур бўптими, кўр тақдирнинг ҳукми сизнинг буйруғингиздан чандон зўрлик қилишини ўзингиз ҳам пайқамай қоласиз.

— Сен лаънати қулваччаларнинг бошида биров турмаса, пешоб қилгани ҳам эринасизлар-у...

Селифан кўзларини хиёл юмиб, елкаларини ажаблангандай қисиб кўйди.

— Сизнингча, албатта!

— Аҳмоқ, аҳмоқ, аҳмоқ! — Чичиков бу сўзни роппа-роса уч марта такрорлаб айтди, аммо минг марта айтгулик қувват билан айтди.

— Уй-жойлардан ғам чекмасак ҳам бўлавераркан... — Селифан Чичиковнинг гап-сўзларига эътибор бермасди. Алоқ-чалок бўлса-да, ўз дардини охиригача изҳор этишга қасд қилгандай эди...

— Пуч, пуч, пуч! — уч марта таъкидлаб айтишга ёмон ўрганиб қолаётган Чичиков кўққисдан жимиб, ўйланиб қолди: Гогол ҳазратлари айтадиларки, ўрис кишиси бир ўйланиб қолмасин, дейдилар. У хаёл аргумоғига суворий бўлганча бутун дунёни кезиб чиқади, дейдилар; гарчанд хаёлчан ўтирган чоғида

катта донишманддек кўринишса-да, жуда-жуда бўлмағур нарсаларни ҳам ўйлайвериши мумкин, дейдилар.

Селифан бу пайтда эшик кесақисига суянганча хуррак тортарди.

— Петрушка, — қичқирди Чичиков асабий ҳолатда.

У бир чақирганда Петрушка кирмади, икки чақирганда ҳам кирмади, ҳатто учинчи қийқирикда ҳам қорасини кўрсатмади.

— Лаънати, пиёниста! — Чичиков бўкириб юборди.

Шу захотиёқ останада Петрушка кўринди. Оғзи қулоғида, лабларини йиғиштиролмади, илжайгани илжайган эди.

— Лаббай, хўжайин! — хитоб қилди у тантанавор оҳангда.

— Қаёққа юрибсан, ит эмган?

— Этигингизни тозалаётувдим.

— Ёлғон айтасан. Этигим, ана, каравот остида ётибди...

— Э-э-э...

— Гапга қулоқ сол, — деди Чичиков унинг ёлғонлаётганига унчалик аҳамият бермай. — Сен ҳам... аллақаяқларга кетмоқчи эмишмисан?

Петрушка талмовсирамади. Чичиков кутганидек, ўзини йўқотиб ҳам қўймади. Худди бу ходиса жуда-жуда табиийдек, ҳеч-ҳеч ажабланадиган жойи йўқдек бамайлихотирлик билан эълон қилди:

— Ўзбекистонга-да!..

— Нима-а? Пишириб қўйибди эканми?

— Сизга нима қилиб қўйишган бўлса, бизга ҳам ўшада! — тағдор гап қилди Петрушка.

— Менинг нима алоқам бор сен ялангоёқлар ўйлаб топган қандайдир истонларинг билан?

— Фақат биз эмас, уни сизлар ҳам ўйлаб топгансизлар, хўжайин. Билла-билла жўнаймиз.

— Билла-билла жўнаймиз деганинг нимаси?

— Билла-билла жўнаймиз деганим, билла-билла жўнаймиз, деганим-да!

Петрушканинг сўнгги сўзи Чичиковни ўйлантириб қўйди.

— У ерда кучоқ очиб кутиб олишяпти эмишми? — дея ўсмоқчилади.

— Кучоқларини катта-катта очиб, — бошини тебратиб, қўлларини ёйиб кўрсатди Петрушка.

— Балки, ўлик жонларимизни ўша ерга жойлаштирармиз.

Бу фикрдан унча-мунча нарсанинг тузукроқ фаҳмига етавермайдиган Петрушка хатто ирғишлаб кўйди. Фақат қандайдир иштибоҳга бориб:

— Иссиғлаб кетишмасмикин? — деб сўради.

— Йўқ, иссиқми-совуқми, уларга фарқсиз, — бепарволик билан қўл силтади Чичиков.

— Ундай эса, бу хўп гап; ундай эса, бу дуруст гап!

Сиз Петрушканинг Чичиков билан ўлик жонлар хусусида бемалол, эмин-эркин сўзлашаётганидан ажабланманг. Бу вақтга келиб, Павел Ивановичнинг барча саргузаштлари ҳаммаёққа овоза бўлиб кетган, кўп ишбилармон кишилар Гоголнинг китобини варақлаб ҳам ўтирмай, унинг нима ҳақда, ким ҳақда ёзишини аллақачон билиб олишган, бундан Чичиковнинг ўзиниям хабари йўқ эди: Гоголни қандайдир жинлар ҳақида ёзадиган қаламкаш деб элас-элас эшитганди. Ўзи ҳақидаги китобни ўқиганида икки мужикнинг араваси ҳақидаги суҳбатларидан огоҳ бўлиб, ёқа ушлармиди?!

«Вой-бўй, — деди мужиклардан бири иккинчисига, — филдирагига бир қара-я! Сенингча, қалай, шу арава Масковгача борса, филдираги чидайди?» — «Чидайди, — деди иккинчи мужик. — Менингча, Қозонгача боришга чидамас-а?» — «Қозонгача боришга чидамас», — деди биринчи мужик. Уларнинг гапи шу билан тамом бўлди.

Мужик деганлари содда халқ-да! Овсар десаям бўлаверади! Сал-пал узоқни кўра оладиган бўлишганида, бу араванинг мусти-мустаҳкамлигини, анча-мунча замону маконларни назар-писанд қилмаслигини билиб олишарди. Бу аравани энг зўр ўрис усталари неча йиллар жонларини жабборга бериб ишлашган. Бу арава билан ҳаммаёққа борсаям бўлаверишини билишган; аммо, унинг социализм томонгаям бебилиски филдираб кетишини хаёлларига келтиришмаган бўлишса керак.

Маскову Қозонгагина эмас, кўп жойларга етди бу арава!

Мана, ахийри Ўзбекистонга йўл олди.

«Эй, узок, олис йўл!..»

Сенда кишини теран ўй-хаёлларга толдирувчи нимарсалар бордир; олис-олис манзил-марохилларга етакларкансан, йўловчи ўзининг юраги қатламларига ҳам бир қур назар ташлайди ва чуқур-чуқур хўрсинади.

Бунинг сабаби нимада эканлигини билармисан, эй, узок, олис йўл!.. Бунинг сабаби шундаки, йўлда кетаётган кимарса умр ҳам худди шундай шитобу шахдла босиб ўтилгач, ҳаммаси абадият қаърига чўкиб кетишини яхши англайди.

Чичиков йўлда бораркан, бунчалик чуқур хаёлларга ботишининг сабаби нимадайкин?

Биз билмаймиз. Шуни биламизки, хали гумбур бричкаси билан Ўрунбуруннинг нари-берисида эканлигида ҳам ҳардамхаёл эди. Келаётган жойининг шарт-шароитини, боду ҳавосини тасаввур этолмасди: қандайдир Африко ўрмонларига ўхшаш бир жойларни кўз ўнгига келтирарди. У ерда бадбашара занжилар белларига этак боғлаб юришади. Назокату нафосатдан, санъатдан минглаб чақирим йирокда — аёлларини уриб ишлатишади. Улар бегона одамларга озор беришмайди, лекин туйқусдан тўқайларда ёввойи ҳайвонлар чиқиб, кишига ҳамла қилиши мумкин.

Баъзан шундай, кўриб-билмаган жойлар кишини кўп ташвиш-тахликага солади; кўриб-билгач бу ташвиш-тахликалар беҳуда эканини англайсиз. Қолаверса, Павел Иванович Чичиковнинг бораётгани у ёққа маълум бўлган, ўз урфу одатларига кўра, тузукрок кутиб олиш тадоригини кўришарди.

— И-е-е! — ҳайрон бўлишди улар арава яқинлашавергани сайин. — Меҳмонимиз шу аравалари билан нақ Масковнинг ўзидан келяптиларми?

— Ҳа-а, нақ Масковдан келмай, Попдан келишсинми?

— Филдирагига қара, филдирагига!

— Самалўтда юришмаскан-да!

— Катта одам бўлсалар керакки, аравада юриб, бахонада раиятнинг холу ахволдан ҳам хабардор бўлай деганлар!

— Камтарлик!

— Хокисорлик!

Чичиков, ўзича, дунёнинг нариги бурчагига келиб қолдим, деб ўйлади. Аммо унчалик ҳам эмасди... Н. шаҳри ўзларининг тасарруфида эканлигини Чичиков ё билар, ё билмасди.

Шаҳар четига мошинлари билан кутиб олгани чиққан бошлиқлар, унинг аравада келаётганини кўриб, хайдовчиларига шоша-пиша жавоб бериб юборишди: нега деганда, шундай улуг жойдан шундай улуг одам аравада келса-ю, булар мошина миниб юришса, одоб-ахлоқ қонун-қоидаларига ҳам тўғри келмайди-да! Бундай бўлишини барвактроқ билишганида-ку, ернинг остидан бўлсаям арава топтириб, ўшанга миниб келишарди-я! Эҳ, аттанг, доғда қолишди. Жуда катта сиёсий хатолик ўтди — фурсатни бой бермай, текислаб юбориш керак.

Павел Иванович аравадан тушиши биланоқ атлас кўйлакли бир қиз пешвоз чиқиб, нон ва туз тутди. Чичиков бенихоя хурсанд бўлди. Нон ва туздан тотинаркан: «Буларниям одамлари бизникига ўхшаркан!» — деб кўйди ўзича.

Сўнгра калтабақай бир киши у томон кучоғини очиб келаверди.

Беш-ўн киши калтабақайни фақат кўз қирлари билан кузатиб туришларидан Чичиков пайқаддики, уларнинг каттаконлари шу одам. Буям кучоғини очаберди. Ичида: «Мен хизмат қилган божхонага ўхшаш жойларга бориб қолса, бунга энг паст чиновниклик ҳам тегмасди-ю... бу ерларда бўлавераркан-да!» — деб кўйди.

Калтабақайнинг исми шарифи Нишонбой Хурзамонович эди. У Павел Иванович билан ўпишиб кўришди.

Кўришмай ўлсин! Оғзидан саримсоқпиёзнинг хиди анқирди. Павел Иванович нозиктаёб киши бўлгани учун кўнгли айниди.

Сирасини айтганда, Нишонбой Хурзамоновичнинг ҳам саримсоқпиёзга унчалик ҳуши йўқ эди. Лекин у аксарият оға-биродарларининг бу сассиқ пиёзни хуш кўриб ейишларини билар, ўзининг уларга ҳамтовоқ эканлигини англашиб кўйиш учуноқ кўзини чирт юмганча аталган жойига жўнатарди.

Қучоғини кенг очиб келишим шундан эди. Қўл бериб кўришса саримсоқнинг ҳидини азиз меҳмоннинг бурнига етказолмай ҳалак бўлар, «мана, мен саримсоқпиёз еганман», деса, бу табиий ҳол саналмас, хуллас, унинг ҳамфикрлиги англашилмай қолиши турган гап эди. Юқори доиралардаги бундай нозик масалаларга тушунмайдиган галварслар, қўйчивону молбоқарлар саримсоқпиёзнинг ҳиди етказилиши учун қилинаётган ҳаракатларни узоқдан кузатсалар, дарров анов-мановга тушишар, бундан кейинги ҳаёт ҳақидаги тахмину тусмолларни қалаштириб ташлашарди.

«Қалай, кўряпсизми ўпишишларини! — деди улардан бири. — Айтганимдай, ун арзон бўлади-ёв!» — «Ҳа-а, ун арзон бўлади-ёв! — тасдиқларди уни иккинчиси. — Ие, қара, унисиям ўпишяпти-ку! Пахта арзонлашадиганга ўхшаб колди-ёв».

Павел Иванович бошқа казо-казоларнинг саримсоқ-хўр ёки саримсоқхўр эмасликларини билолмай қолди. Чунки, улар билан қўл бериб кўришди. Бир хилларига шу «бахт» ҳам насиб қилмади: Чичиков бош ирғаб қўя қолди. Сўнгра Нишонбой Ҳурзамоновичга қаради: у кулоқларини динг қилди, қошларини керди, елкасини бир оз олдинга чўзди — эшитишга шайланди. Чичиков гапирмай, кўз ифодаси билан англатди: олис сафар силласини қуритибди, пича дам олмаса бўлмаскан.

Нишонбой Ҳурзамонович қўлини кўксига қўйганча, маъқул ишорасини қилди. Илжайди.

Чичиков хурсанд бўлди. «Одоби яхши!» деган каноатбахш хомийона бир фикрни кўнглидан кечирди.

Сўнг бричкага ўтирди.

Обрўли хўжайинларини бу ерларга келишга кўндирган Селифаннинг оғзи кулоғида, қўшиқ айтиб юборгиси келар; Петрушка эса, аксинча, ичидан қувонса-да, сиртига чиқармасди.

Фахрий қоровуллар шахдам қадамлар билан олдинда юриб, шу баҳонада уларга йўл кўрсатиб борди.

Қолганлар орқада яёв келишарди.

Кўчалар жимжит.

«Жуда сокин шаҳар экан-да», деб ўйлади Чичиков.

Аммо, ўзининг ташрифи муносабати билан кўчаларда ҳаракат тўхтаганини, пана-пасқамларда миршаб-

лар, жамоатчи назоратчилар ҳаракатни зўр-базўр тўхтатиб туришганини у билмасди.

Кўчаларнинг кимсасизлигини ҳисобга олмаганда ҳам, бу шаҳар Чичиков кўниққан шаҳарлардан ҳавосининг иссиқлиги, бир хил кўринишдаги баланд иморатларнинг кўплиги билан ажралиб турарди. Бунақа иморатлар Чичиковнинг шабини келтирарди: унга бир ёки икки қаватли, ҳовлиси кенг гиштли иморатлар ёқарди. Ўрис қалбининг кенглиги, олижаноблиги, саховатлилиги ана шундай уйларда акс этгандай бўларди. Павел Иванович ватанпарварлик ҳис-туйғуларига тўлиб-тошганча, кўкрагини кўтариб чуқур нафас олди ва: «Унинг қалби ҳар бир нарсада акс этиши керак!» — деб қўйди. Селифан ва Петрушка ундан бу гапни эшитиб ҳайрон бўлганларича, бир-бирларига қараб кифт қисиб қўйишди. «Хўжайин севиб қолганга ўхшайди!» — деб ўйлади Петрушка.

Кўчанинг икки четидаги дарахтларнинг бир хил йўғонликда эканлиги, текис ўсганлиги ҳам Чичиковга ёқинқирамади. Бу дарахтлар унга шаҳар аҳолиси ўзларининг мустақил фикрларига эга эмаслигини, ҳамма ишлар буйруғу фармойишлар билан бажарилиб кетилаверишини англадиб тургандай эди. Уни, айниқса, турли-туман ёзувлар ҳайратга солди: «Қайта қуриш — давр талаби» қабилидаги ёзувларни базўр хижжалаб ўқиркан, бу жумлалар шу заҳотиёқ эсидан чиқиб кетар, сабаби, бу сўзларни тушунмасди. Ҳар замон-ҳар замонда биноларнинг пештоқларидаги бошқа ёзувларга ҳам кўзи тушар, аммо кейин ўқиб оларман, деган хаёлда уларга эътиборини жалб этиб ўтирмасди. Бир жойда у қўлларига байроқчалар тутган бир тўп одамларга дуч келганини, улар Чичиковгами, бричкагами ёки Селифангами — номаълум, ишқилиб, таъзим бажо этишганини эътиборга олмаганда, бошқа одам учрамади. У ортидан кутиб олувчиларнинг судралиб келаётганини, олдиндаги фахрий қорувуларни яна бир қур назардан ўтказаркан, булар мани қандайдир шахзодага менгазоб, янглишганга ўхшайдилар, сир фош бўлгудек бўлса нақ... ҳар холда ўзимни сал-пал таништириб қўйсам ёмон бўлмасди,

деб ўйларди. Ва бошқа одамларнинг учрамаётганидан суюнардди.

Чичиков ўз ўйлари билан банд бўлиб, йўл-йўлакай бебилиски ичиб юборган «тройной» атиридан кайфи тарақ бўлиб бораётган Селифаннинг ўз-ўзича отларга қилаётган танбеҳига эътибор бермади.

Ўнг ёқдан қўшилган чавқар от ҳамон муғам-бирлигини ташламаганди. У хўжақўрсинга юрар, зўр бериб аравани тортаётгандек кўринса-да, аслида ундай эмасди. Чеккадан қараган одамга жуда заҳматкаш от бўлиб кўринарди. «Сенинг каттачалигинг қолмади-қолмади-да! — гўлдиради Селифан унга аччиқ қамчи босаркан. — Ишингни билиб қил-да, ҳадеб ўзингни кўрсатмай юравер-да, ҳароми! Аравани Жийрон билан Маслаҳатчи тортсин-да, мақтовни сен эшит, шундайми? Мен сенга кўрсатиб қўймасам, Селифан номимни...» — Селифан пича сукутга кетди, у ўйлай-ўйлай ўзига бошқа муносиб исм топа олмади шекилли, қасамнинг ярмидан кечиб юборди. Шундан сўнг одатдагидек учала отгаям бирдек қамчи босди-да: «Чу, жониворлар!» — деб қўйди. У ҳозир бу хитобни жуда-жуда бақириб айтгиси келди-ю, бақириб айтолмасди, атирнинг кучи бошига уриб турган бўлсаям, нозик даврада эканлигини хис қиларди.

У атир миясига уриб, миясини ёриб юбормаслиги учун яна чавқарга қараб гапира кетди: «Сен иззат-ҳурмат кўраман десанг, хўжайинларингга тўғри бўл. Ёт деса — ёт, тур деса — тур. Улар сенга ҳеч қачон ёмонликни раво кўришмайди. Чунки сен хўжайинларингнинг аравасини тортиб бораётган отсан. Сен бўлсанг, Жийрон ва Маслаҳатчи бўлмаса, арава бир қадам ҳам олға силжийдимми? Силжимайди. Нега деганда, уни ҳеч ким тортмайди. Павел Иванович нукул ўтиришни билади, биз Петрушка иккаламиз ҳам тортишни билмаймиз, тортмаймиз ҳам. Нега деганда биз от эмасмиз. Сизлар эса отсизлар. Худо сизларни аравани тортишга чиқарган... Борди-ю, сен одам, мен от бўлиб туғилганимизда, сен ҳам мени камчилаб ишлатардинг. Фақат бахтимга мен одам

бўлиб туғилганман, омад чопмай сен от бўлиб туғилгансан...»

Селифан фалсафий жиҳатдан тобора чуқурроқ фикр юритиб, айтаётган гапларининг бош-кетини йўқотиб, мавҳумлашиб бораверди; агар бирон-бир замонавий файласуф унинг гапларига кулоқ солиб турганида, шубҳасиз, этагига бош урган, шу кундан эътиборан менга устозликка ўтинг, тан бердим, дея тавалло қилган бўлар эди.

Ахийри кўзланган манзилга етиб келишди.

Чичиковни бричкадан тушириб шинам бир боққа олиб киришди. У, шу ондаёқ, ана энди ҳақиқий жаннатга келган бўлсам керак, деб ўйлади. Дарахт шохларида сархил мевалар пишиб ётар, боғнинг ўртасида каттакон ҳовуз бўлиб, ҳовуз бўйидаги шарқона супачаларга эроний гиламлар тўшалганди. Чичиковни бу ерларга ўтказмай, шунчаки кўрсатиб олиб ўтиб кетишди. Уни бир қаватли, аммо жуда баланд, мрамардан ишланган бинога олиб киришди. Меҳмонхона экан. Бундай катта хонани Чичиков энди кўриши эди. Деворларнинг ҳар ер-ҳар ерига катта-катта суратлар осилган, улар, чамаси, дам олувчининг кайфиятини яхшилаш мақсадида қўйилганди. Ҳамма суратларда ҳам қор бор эди, қайинлар бор эди, ҳатто кўзиқорин тераётган қизчаям бор эди — шунга қарамай, Чичиковнинг назарида, булар жуда бемаъни, дидсизларча чизилган суратлар эди. Худди рассомни ўзи истамаган мавзуда зўрлаб расм чиздирганга ўхшаб кўринарди.

— Қалай? — деб қолди бир маҳал Нишонбой Ҳурзамонович ундан аллақандай мурувват кутаётгандек, мўлтираб тикилиб. Ичкарига Павел Иванович билан фақат унинг ўзи кирган, қолганлар ташқарида саф тортишиб, бир-бирлари билан ҳар замон-ҳар замонда пичирлашиб туришарди. Шундаям ҳаммалари бирданига пичирлашмасдан битта-битта пичирлашишарди. Уларнинг бу суҳбатлари ўлда-жўлдадек кўринса-да, ҳаммасининг ҳам кўнглида келган кишининг кимлигига қизиқиш, ўз ватанлари учун унинг нималар қилиб бера олишини билишга кучли иштиёқ ётарди. Уларнинг ватанпарварликлари шу даражада эдики,

хориждан ёки бирор бошқа жойдан келган кимарсарларнинг оёқлари остида ўзларини ўлдириб юборишдан ҳам тойишмасди. Бунинг ўз сабаблари бор эди: чунки ўз ватандошлари негадир ур калтак-сур калтак билан ҳам одам бўлмасди, дунёқарашлари ҳам ниҳоятда тор эди, паст эди. Бундай дунёқараш уммонга эмас, сахрогагина чиқишга ярарди. Овқат ейишни ҳам ёлчителишмасди, нукул чой ичишардики, бу уларнинг китмирликларидан далолат берарди. Бир сўз билан айтганда, улар тамоман одамгарчиликдан чиқиб кетишган, шу боис, Нишонбой Ҳурзамонович раҳбарлигидаги олиймаком давралар улардан қўлни ювиб қўлтиққа артишганди...

— Дуруст, — деб қўйди Чичиков меҳмоннавозлик ҳурмату иззати юзасидан. — Рассоми ким экан?

— Ўзимиздан, ўзимиздан! — деди шоша-пиша Нишонбай Ҳурзамонович. — Симхобоев. Нукул «акун», деб гапиради.

— «А нука?..» — ҳеч балога тушунмай Нишонбой Ҳурзамоновичга қаради Чичиков.

— А нука, а нука! — дарров сўзидан тонди Нишонбой Ҳурзамонович. — Тўғри-и, «а нука» деб гапиради. Биз унга халқ рассоми унвонини бердик...

Чичиковнинг бундай унвон ҳақида тушунчаси йўқ эди. Унга, масалан, Владимир нишони, Григорий нишони дейилса яхшироқ тушунарди. Лекин, Нишонбой Ҳурзамонович унинг аравасини кўрган бўлса-да, кўра-била туриб бу араванинг ўтмишдан келаётганига фаҳми етмасди. Шунинг учун Чичиковнинг ағрайганига, эшитмади, деб ўйлаб, сўзини такрорлади.

— Нима у — халқ рассоми? — беихтиёр оғзидан чиқиб кетди Павел Ивановичнинг.

Нишонбой Ҳурзамонович ишшайди. У Чичиковни, ҳазиллашяпти, деб ўйлаганди. Шу боис, ўзини меҳмон билан биргаликда, жўровозликда кўкқисдан қахқаха отиб юборишга чоғлаб турди. Жойида турган-турмаганини билиш учун чўнтагига билдирмайгина қўл солиб, дастрўмолини ушлаб ҳам кўрди: жойида экан. Энди кўзлари ёшланиб кулаверсаям бўлаверади, дам-бадам рўмолчаси билан артиб турса чиройли чиқади. Йўқ, қаттиқ қахқаха отиб юбормаслик керак. Меҳмон

каттик кулганда у жилмайиб кўя қолса, обрў-эътибориям, сиёсатиям яхши сақланади. Мабодо, меҳмон жилмайса-чи? У чоқда... Кулган-кулмаганлиги билинмайдигандек бир ҳолатда турган маъқул.

Лекин бахтга қарши... Чичиков қаҳқаҳа ҳам урмади, жилмаймади ҳам. Бурилиб, бошқа ёққа кетди.

Узоққа кетмади. Тўғри тўрдаги сахнада турган пианинони бориб кўрди. Кўргандаям унчалик ҳафсала қилмай, хаёли бошқа ёқда эканлиги яққол билиниб турган ҳолатда кўрди. Ахийри, у ўзини йиғиштириб, бошқа майда-чуйда нарсаларни кўриб ўтиришга ҳафсала қилмади. Шуниси дуруст бўлди, чунки Павел Ивафовичнинг санъатга унча-мунча иштиёқи бўлса-да, шеъриятни кўргани кўзи йўқ эди. Шеъриятни кўролмаслигининг энг биринчи сабаби шоирларни дунёдаги энг бемаза одамлар, деб биларди. Улар гапни тўғри гапиришмайди, алмойи-алжойи, орқасини олдига, олдини орқасига қилиб, бошқаларнинг энсасини қотирадиган тилда гапиришади. Шоирларда тайин бўлмайди. Масалан, Пушкин деган аллақандай бир араб император ҳазратларининг ўзлари билан олишишдан ҳам ҳеч-ҳеч ҳайикмайди. Чичиков ҳақида ҳам у Гоголми, Моголми деганларига аллақандай бўлмағур гапларни гапириб юрганмиш. Гапирса гапираверсин, Чичиковнинг совунига ҳали кир ювмабди. Гарчи у эски аравада юрса-да, узоққа кетади. Ҳали уларнинг йўғон-юпқа китобларига ҳеч ким қиё боқиб қарамайди, аммо Чичиковнинг бу эски аравасининг филдираги қайси пучмоққа етмасин, уни хурмату эҳтиром билан қарши олаверишади...

Шеъриятга ана шундай муносабатда бўлган Павел Иванович ҳозир жиндаккина ҳафсала қилганида шеърият билан учрашиши ҳеч гапмасди. Ҳашаматли хона деворининг ўнг томонидаги каттагина жойни бир гуруҳ шоирларнинг биргалашиб ёзишган баланд руҳдаги бир шеъри ишғол қилганди. Бу шеърнинг ҳар сатри ўқловдай-ўқловдай ҳарфлар билан, ён-атрофига оройиш бериб ёзилганди. Умуман, Шарқда ҳарфларга зеб бериш олий даражага етган. Имлоси ўзга бўлсаям зеб бераман дейилса бўлавераркан. Павел Иванович ана шу шеърни ўқиб, ёзилиш санъатини кўриб завқланармиди?

Бизнингча, у ҳеч нарсани англамаганини билдириб, елка қисиб қўя қоларди. Мавҳумликни икки суймайдиган Павел Иванович ҳар бир нарсада аниқлик бўлишини истарди. Айниқса, шеър деганларида аниқлик манаман, деб кўксини кериб турсин. «Ассалом, Павел Иванович... Ассалом, Петрушка... Ассалом, Селифан...» Қандай аниқ мисралар!

Аммо Павел Ивановичнинг калласидан бундай ўй-хаёллар кечмади. Чунки Нишонбой Ҳурзамонович уни ўша «шеър» томонга судрашга ҳарчанд уринмасин, Павел Иванович чарчагани, бормади. Қолаверса, унинг хаёли мутлақо бошқа ёқда эди.

— Юртингизда офатлар бўлиб турадими? — деб сўради у Нишонбой Ҳурзамоновичга қараб.

Кўкқисдан берилган бу савол Нишонбой Ҳурзамоновични шошилтириб қўйди, у ҳушини йўқотганча:

— Ташкил қиламиз! — деб юборди.

Павел Иванович кулди.

— О, йўқ! — деди у. — Офатлар дегани табиий ҳодиса. Ахир, Сизнинг қўлингиздан кучли қор ёки ёмғир ёғдириш келмайди-ку? Тўғрими?

— Сиз учун келади. Павел Иванович...

— Раҳмат, раҳмат! Илтифотларингиз учун ташаккур! Шундай гапларни гапирасизки, худди Худо юборадиган вабо-балоларни ҳам ўзингиз тарқата оладигандек-а...

— Сиз учун тарқатамиз, Павел Иванович...

Чичиков Нишонбой Ҳурзамоновичга ҳуши жойидами, жойида эмасми дегандай бир зум қараб қолди. Аммо ҳамсухбатининг чехрасида ҳазилга мойиллик кўринмаётганини, қиёфаси командир буйруғини эшитаётган аскарникидек жиддийлигини пайқаб, эси жойидаям, жойида эмас ҳам, деган хулосага келди.

Павел Иванович шу гаплардан сўнг Нишонбой Ҳурзамоновични илгарирок учратмаганига афсусланди, холос.

— Сизларда меҳнатга лаёқатли, бизнинг мужикларга ўхшаган кучли ва эпчил деҳқонлар, албатта, кам бўлса керак-а?

Нишонбой Ҳурзамонович туйқусдан ўзининг одоб-ахлоқига ярашмаган қилиқ қилди: сал энгашиб тиззасининг кўзига бир-икки шапатилади-да:

— Эҳ, Павел Иванович... — деб қўйди.

Унинг бу хатти-харакатидан ўзларида дехқонлар тўлиб-тошиб ётибди экан, деган хаёлга борган Чичиков:

— Кечирасиз... Кечирасиз... Агар мен... — дея гулдиради.

— Йўк, кечирмаймиз! — деди Нишонбой Хурзамонович.

Чичиков бир чўчиб тушди: ўйин тугади, деб ўйлади.

— Сизни кечириб лозим эмас! — такрорлади Нишонбой Хурзамонович. — Сизга раҳмат айтмоқ, сизга ташаккур билдирмоқ керак. Сиз аллақачон... аллақачонлар... бизнинг ҳаётимизнинг ипидан-игнаси-гача билиб олибсиз. Биз учун оталарча ғамхўрлик...

Нишонбой Хурзамонович у ёғини гапиролмади. У аввал-бошдаёқ дастрўмолини чўнтагидан чиқаришни ўйлаб қўйганди. Муддаосига эришди. Дастрўмолини чиқариб, у билан кўз ёшларини артди. Ва ҳеч кутилмаган чакқонлик билан Чичиковнинг белидан кучоқлаб, унинг лабларидан ўпди.

Чичиковнинг кўнгли баттар айниди. Қайт қилиб юбормай деб тепага қараган эди, шифтдаги олтин қандиллар ҳам қандайдир саримсоқпиёз шаклида эканлигини кўриб, ҳафсаласи пир бўлди.

Нишонбой Хурзамонович эса: «Саримсоқпиёз еганимни ҳали билмаган бўлса, энди билди, ўзларининг одами эканлигимга амин бўлди...» — дея ўйлаб, ичида кулгуга мойиллик сизди. Буни ташида билдириб қўймаслик ҳаракатини қилди. Нишонбой Хурзамоновичнинг бир томонига қойил қолмай бўлмасди: у шундай хатти-харакатларни жудаям қойилмақом, ўрнида бажарарди. Қонун-қоидалардан четга чиқмасди. Айтиш ноқулай-ку, аммо баъзи тунларда хотинининг жазаваси кўзиб кетганда ҳам: «Хоним, қонун-қоидалар ҳаммамиз учун бир хил эканлигини унутманг», — дея беозоргина, аммо камчилагандан ҳам баттарроқ танбеҳ бериб қўярди.

Павел Ивановични эса асосий нарса — ўйиннинг тугамаганлиги қувонтирди.

У, чарчоқ қалласи билан мунозара юритиб, ҳамма ишни бузиб қўйишдан қўрққанидан, бошқа бир оғиз ҳам сўз айтмади. Нишонбой Хурзамоновичдан дам олиш хонасини сўради. Нишонбой Хурзамонович катта парку

тўшаклар тўшалган оромхонага олиб кириб, уни холи қолдираркан:

— Сўраганнинг айби йўқ, мабодо ухлашингиздан олдин ходимларга эҳтиёж сезсангиз бемалол айтаверинг, — деди.

— О, йўқ, шусиз ҳам ҳаммаёғим эзилиб турибди.

Нишонбой Ҳурзамонович хиёл таъзим қилди ва чиқиб кетди.

Орадан беш-олти дақиқа ўтар-ўтмас, хонани Чичиковнинг узун-калта, ингичка-йўғон ҳар хил товушдаги хурраги босиб кетди. Бу ҳол унинг жуда бемалол, эмин-эркин ухлаётганидан далолат берарди. Ҳар замон-ҳар замонда у ёндан-бу ёнга ағдарилиб қўяр, шу чоғ бурун парраклари керкиб, оғзи хиёл очилиб, роҳатланаётганлигининг аломатини билдирарди. Бу чоғда шу бинонинг бошқа бир бўлмасида Нишонбой Ҳурзамонович шошилинч мажлис чақириб, қўл остидагиларга меҳмоннинг кўнглини қандай хушнуд этиш, уни қаерларга олиб бориш кераклиги ҳақида қисқача маъруза қилди. Шундан сўнг музокаралар бошланиб кетди.

— Олийқадр меҳмонимиз юртимизда неча кун юрадилар? — деб савол ташлади Нишонбой Ҳурзамоновичнинг эркатойи саналган, елкаси ва боши ўртасида бўйин деган нарсдан ном-нишон бўлмаган, кўзлари бир оз қисик оқсоч киши.

— Анча вақт...

Шундай дея Нишонбой Ҳурзамонович эркатойига сал хўмрайиб қараган эди, унинг бошиям салкам елкаси ўртасига кириб кетаёзди, дами ичига тушганча кўзларини мўлтиратиб қолди.

Улар Чичиковга дахли бўлган-бўлмаган турли-туман олди-қочдиларни гапиришди: аммо бир нарса қолди — Павел Ивановичнинг ўзи ким эканлигини ҳеч қайсиси билмади. Сўрашга эса бир-бирларидан истиҳола қилишарди: ахир, қандай гапки, шундай олиймақом зотнинг кимлигини билмайсиз? Ўзи бу ерда баланд-баланд курсиларни банд қилиб ўтиргангиз бекор экан-да! Бу киши фалончи-фалончиевич-ку, бизнинг бевосита раҳбарларимиздан бўлмасаям, барибир шу қавмдаги зотлар сирасига қиради. Ҳа-а, билмасангиз, билиб қўйинг!

Бир-бирларидан сўрашса, шундай таъналар ёғилишидан кўркишарди.

Нишонбой Хурзамонович шошилинич мажлисни аслида меҳмоннинг кимлигини билиб оламан, деган ниятда чақиртирган эди, қолганлар ҳам шу ниятда йиғилишган эди, бу мавзуда сўз очишга ҳеч ким журъат этмади.

— Павел Ивановичнинг юртимизга ташриф буюришлари бизнинг ҳал бўлмаётган кўпдан-кўп муаммоларимизни ечиб юборишга хизмат қилади, — деди Нишонбой Хурзамонович.

Қарсақлар бўлди.

— Дўстлик ришталарини янада мустаҳкам боғлай-верамиз, — деди Нишонбой Хурзамонович.

Кучли қарсақлар бўлди.

Нишонбой Хурзамонович тани-жонида ажиб бир қаноатбахшлик туйди.

Айни замонда у Чичиковнинг тушига кираётганди. У Павел Ивановичнинг ўлик жонларини у ёқдан-бу ёққа тепиб юбораётганмиш, худди шохдор ҳўкиздеқ бўқираётганмиш... Боши ўрнида каттакон саримсоқлиёз турганмиш...

Чичиков қаттиқ чучкириб, ирғиб турди. Оппок яктак-иштондаги икки хизматкор ергача таъзим қиларкан, ўз тилларида неларнидир деб чуғурлашди, чамаси. Чичиковга соғ-омонлик тилашди-ёв! Сўнгра тосқумғон келтирдилар. Бири тос тутиб турди, иккинчиси Чичиковнинг сертук қўлларига илиқ сувдан қуйди.

Павел Иванович бет-қўлларини ювиб, дунёнинг ҳеч қайси бурчагидан топиб бўлмайдиган роҳатни топди. Шундан сўнг Нишонбой Хурзамонович келиб қолди ва Чичиковдан хол-аҳвол сўраб бўлгач, уни ошхонага таклиф қилди.

Павел Иванович ошхона остонасидан ичкарига қадам кўяркан, оғзи ланг очилиб қолди. У бунақа катта ошxonани ҳеч қаерда кўрмаганди. Бундай катта ошxonани бирон жойда учратиб қолгудай бўлса ҳам ўртадаги эллик-олтмиш киши бемалол сиғишадиган баҳайбат эман столни учратиш кийин эди. Боринги, бу столни учратгудек бўлсаям, тўрда савлат тўкиб ўтирган Собакевичга дуч келиши кутилмаган ходиса

эди. Борингки, овқат деса ўзини томдан ташлайдиган Собакевич бу ерга ис олиб келди, дея фараз қилайлик, ammo унинг ёнида бош тебратиб ўтирган Манилов кишини ҳайратга солмай иложи йўқ эди.

Бир сўз билан айтганда, бу ерда жамоат жам, ўзиям Павел Ивановичгина етишмай турган экан. Уни кўришлари биланоқ ҳар томондан хитоблар эшитилди:

— О-о-о!

— Ўзингмисан, биродар!..

— Қаёқларда улоқиб юрибсан, жонажон дўст!

Бундай хитоблар Нишонбой Хурзамоновичнинг олдида Павел Ивановични анча-мунча хижолатга солар, ташвишлантирар, обрў-эътиборига путур етказишга кодир бу кимсаларни йўлиқтирганнинг гўрига гишт қаларди. Алоҳа, у Нишонбой Хурзамоновичга зимдан назар ташлаб, унинг ҳам шоён қиёфада эканлигини кўргач, кўнгли бирмунча тинчигандай бўлди. «Буёғини кўраверайлик-чи, — деб ўйлади ўзича, — уёғига Худо пошшо!»

Уни тўрга ўтказишди.

— Мана бу бошқа гап, — деди миршаб бошлиғи кафтларини бир-бирига ишқаркан, қувониб. — Мана энди сафимиз тугал бўлган кўринади.

Бошқалар бош ирғаб, бу гапни маъқуллашди.

Ёлғиз Собакевичгина жим эди. У кўз қири билан дастурхон ўртасида турган, турли зираворлар солиб пиширилган қўй сонига қараб-қараб қўяр, бу мазали таом тақсимчаларга бўлинмасдан ўзиники қилиб олишни мўлжалларди. Одатдагидек, бошқа майда-чуйда таомларга назар ҳам солмас, уларга ўзини овора қилиб ўтиришни истамасди.

Мехмонлар аввалига икки қадахдан арокни уриштириб ичиб олганларидан сўнг, овқатга қарашди. Собакевич ҳеч нарса емай, тўйган қўзидай пича мўлтираб ўтирди-да, ҳеч ким ҳеч кимга эътибор бермаётганини кўргач, қўй сонини товоқ-повоғи билан аста олдига сурди. Қўй сони жуда хилвираб пишган экан, санчкини санчиши биланоқ катта-катта бўлақлар ажралиб чиқаверди. Мехмонлар яна бир қадахдан арок ичиб, сўзлашиб турган пайтлари, айниқса, Собакевичга қўл келди. У ўзининг ароғини шоша-пиша ютиб юбориб,

яна машғулотида давом этди. Қўй сонини тинчитгач, аста лаганни жойига суриб қўйди. Анчадан кейин гоҳ ўрнидан туриб, гоҳ ўтириб меҳмонларнинг кўнглини овлаётган Нишонбой Хурзамонович: «Қани, миллий таомларга ҳам марҳамат», дея товоқ томон қўлини чўзиб, манзират қилган эди, у ерда «миллий таом»дан ном-нишон кўринмади. Собакевич ҳеч қандай миллий таом-паомдан хабари йўқдек, Чичиковга кекира-кекира гап сотиб ўтирарди.

— Павел Иванович, Воробейни ўзимга қайтариб берсангиз ҳам майли, — деди у Чичиковга пичирлаб.

Чичиков туйқус сергак тортди. Ўзини гўлликка солиб:

— Қайси Воробейни? — деб сўради эслолмаган-дек.

— Елизавета Воробей-чи? Ўшанда норози бўлгандай эдингиз.

— У сизга нега зарур бўлиб қолди? — қизиқиши кучайди Чичиковнинг.

— Битта-яримга жойга учинчи котибаликка яраб қоларди-да!

Павел Иванович, шубҳасиз, унинг гапини тушунмади. Аммо масаланинг моҳиятига албатта етишга аҳд қилиб қўйди. Мезбонни излади.

Нишонбой Хурзамоновичга эман стол атрофидан жой тегмай қолгач, бўлманинг нимқоронғи бурчагига қатор қўйилган оромкурсиларнинг бирига бориб ўтирганди. У ўзига жой тегмай қолганидан асло хафа бўлмаган, қайтага меҳмонларнинг хушнудликлари бошини осмонга етказган эди. Чичиков унинг холи жойда эканлигидан негадир суюниб кетди. Лекин Нишонбой Хурзамонович ёлғиз ўтиргани йўқ эди. Унинг қаршисида бахайбат саллали, эгнида узун ридо, қўлида тасбех, бўйнида бут, ишқилиб, мусулмон бўлиб мусулмонга, насроний бўлиб насронийга ўхшамайдиган сап-сарик чувак юзли бир киши соме қиёфада ўтирарди.

У шарияту диний йўриқларни шунчалик ўзлаштиргандики, ҳар қандай воқеа-ходисани истаса у томонга, истаса бу томонга буриб юбора оларди. Шунданмикан, Нишонбой Хурзамонович уни ҳамиша

ўзи билан олиб юрар, «ёнқозигим», — дерди. Сал-пал мушкул вазиятларда кўз кирини ташлаб қўйдими, тамом, «ёнқозиги» худониям, пайғамбарларниям ўртага солиб юбориб, Нишонбой Ҳурзамонович учун хизмат килдираверар эди. Унинг асл номи нима, миллати нима, дини қандай — ҳеч ким билмасди. Замзам тўра номи билан белгилик эди.

Айтишларича, Машраб деган бир далли-девона шоир бўлган экан. Юриб-юриб бир шаҳарга келиб колганида ҳам Замзам тўра бор экан. Ҳанда ҳам шу-шу туриши экан. Ҳанда ҳам хоннинг қаватида экан. Машраб деган далли-девона унга бир зум анқайганча қараб колибди. Кимлигини билолмасдан, шундай дебди:

*Билмадим бу шаҳарнинг шайхию муллоси ким,
Бул киши ким, бул киши ким, буси ким!*

Бу муҳтамил сўз шаҳар аҳлига андак малол келиб, бир-бирларига қараб дедиларки:

— Бу қаландар бизни ҳақорат қилди!

Анда халойиқ ўртасида кимдир:

— Бу киши Замзам тўра, — деганидан сўнг, Машрабнинг сўзи беихтиёр муҳтамил тушганлиги аён бўлди.

Павел Иванович, шубҳасиз, бу гапларни эшитма-гандиям, Замзам тўрани танимасдиям, шу боис, пича ўйланиб турди-да, ахийри нимаики бўлса бўлар, деб уларнинг олдига боришга қарор қилди.

Нишонбой Ҳурзамонович Чичиковни ўз томонига келаётганини кўриб, чакқон ўрнидан турди. Унга пешвоз юрди: Замзам тўра яна ҳам чакқонроқ бир ҳаракат-ла жойидан кўзғалиб Нишонбой Ҳурзамоновичга ёнқозик бўлволганди.

— Марҳамат, Павел Иванович, марҳамат, — деди Нишонбой Ҳурзамонович уни оромкурсига ўтиришга таклиф қиларкан.

— Мархабо, мархабо! — қўлларини кўксига қўйганча паст товушда сас чиқарди Замзам тўра. — Акун, бизнинг диёрга ҳуш келибсиз!

Чичиков Замзам тўранинг совундай йилтираб турган башарасига, битта-битта санчиб қўйгандек сийрак соқолигаю усти бошларига бир қур ажабланиб қараб

қўйди. Сўнгра ундан нигоҳини узиб Нишонбой Хурзамоновичга каради.

— Энди мен қайтсам... — деди Чичиков гапни нимадан бошлашини билмаганидан Нишонбой Хурзамоновичга синовчан тикилиб.

— Эй-й, йўқ! — беихтиёр хитоб қилди Нишонбой Хурзамонович. — Қайтиш деган нарсани хаёлингизга асти келтирманг. Ҳали сизга юртимизни кўрсатамиз. Эхтимол, деҳқонларингиздан ҳам чақирарсиз.

Бу гап-сўзлардан сўнг Чичиков ҳаяжонланиб кетди. Уёқ-буёғини ўйлаб ўтирмай мақсадга кўча қолди:

— Наҳотки, менинг деҳқонларимни сизларда жойлаштириш мумкин бўлса?

— Келаверишсин!

— Келишолмайди-да! — Чичиков жуда ноқулай аҳволда қолганига қарамай, айтмаса ҳам бўлмаслигини сезди. — Улар аллақачонлар ўлиб кетишган.

— Ўлиб кетишган?

— Ҳа-а.

Замзам тўрага забон битди:

— Олло таоло уларнинг жойларини жаннатдан қилсин.

— Мени бу дунё унчалик қизиқтирмайди, — ўзини хокисор қиёфага солди Чичиков. — Ўшаларнинг ташвишини қиламан. Тириклар-ку, бир амаллаб ўз кунларини ўзлари кўриб кетишар, аммо ўликларга кийин дейман.

Замзам тўранинг чеҳраси ёришди:

— Офарин! — деб хитоб қилди у. — Марҳумларнинг ғамини еганлар кам бўлмайдилар. Иншоолло, Сиз ҳам жаннатийлардансиз.

Чичиков Селифаннинг гапини эслади: аллақачонлар дўзахдан ўз ўрнини эгаллаб келганини бу бечора билмайди-да. Аслида ким дўзахий, ким жаннатий эканлиги ҳақида ҳукм чиқариш учун каттакон бут тақишу тасбеҳ тутишнинг ўзи кифоя қилмаскан. Буни, чамаси, Замзам тўранинг ўзи ҳам яхши англар, гапираётганда минғирлаб, ишончсизлик билан кўзларини ҳар ёққа олиб қочарди.

Нишонбой Хурзамонович хаёлга чўмган эди. Кўп ўтмай унинг нега хаёлга чўмганлиги маълум бўлди.

— Раз шундай экан, — деди қатъий охангда. — Сиз мархум дехконларингизнинг рўйхатини бераверинг. Уларнинг номларини абадийлаштириш бизнинг зиммамизда!

— Ғоятда савоб иш, — деб қўйди Замзам тўра.

Аммо уларнинг нималар деяётганларини Чичиков тушунмади. Ҳайрон бўлиб гоҳ унисига, гоҳ бунисига каради.

— Кўчаларга, колхоз-совхозларга ўша рўйхат бўйича берамиз.

— О, йўқ! — дарҳол рад қилди Чичиков миннатдорчилик билдириш ўрнига. — Менинг дехконларимнинг номини унчалик кўтариш шарт эмасдир. Фақат ер берилса, ана шу ер Павел Ивановичники дейилса, фалон-фалонча дехқони бор дейилса, бўлди.

Нишонбой Ҳурзамонович анграйиб қолди. Анчадан сўнг зўр-базўр тилга кирди:

— Павел Иванович, тушунаман, ҳамманинг ҳам дехқонлари, ҳамманинг ҳам ишчилари, ҳамманинг ҳам хизматкорлари бор... Бироқ буларни очик-ойдин айтиб бўлмаслигини биласиз-ку!..

Гарчанд Нишонбой Ҳурзамонович «биласиз-ку!» деган бўлсаям, Чичиков билмасди. У крепостнойлик ҳуқуқи бекор қилинганидан ҳам хабарсиз эди-да. Шунинг учун ҳамсўхбатига ағрайганича, ҳеч нарсани тушунмаганини яшириб ўтирмай, паришонҳол қарайверди.

Шу маҳал уларнинг рўпарасида полковник Кошкарёв пайдо бўлди. У кўринишидан ўша-ўша хушфёъл, хушмуомалалигини сақлаб қолгандай эди. Уни кўриб Чичиковнинг капалаги учиб кетди.

— Бу киши менинг дехқончилик ишлари бўйича маслаҳатчим — полковник Кошкарёв! — тантанали вазиятда уни Чичиковга таништирди Нишонбой Ҳурзамонович. — Ғоятда закий, дехқончиликнинг замонавий усуллари ҳақида пухта назарий билимларга эга, хуллас, олим.

«Жинни-ку!» — хаёлидан кечди Чичиковнинг.

Нишонбой Ҳурзамонович Чичиковни ҳам ўз навбатида Кошкарёвга таништирди. Улар танишганликларидан мамнун эканликларини бир-бирларига имо-ишоралар орқали аңлатишди. Аммо, ҳар иккаласи ҳам

илгари танишликлари ҳақида чурқ этиб оғиз очишмади. Кошкарёв Нишонбой Ҳурзамонович пахтакорларнинг ишлари кўнгилдагидек эмаслигини, аёллар назокату нафосатни билмасликларини, далага лозим билан чиқаётганликларини, эркаклар тасвирий санъат ҳақида китобларни ўқимаётганликларини куюниб гапира бошлади. У шунча йиллардан буён ҳамон ўз фикрларидан қайтмаган экан. Чунончи, ҳосилдорликнинг камлигини деҳқонлар далага олмонча шолвор кийиб чиқмаётганликларига йўйди. Кийим-бош деҳқоннинг устки зийнати экан, бунинг аҳамиятига тенг келадиган бошқа нарса йўқ экан. Агар деҳқонларга олмонча шолвору амриқоча пойабзал кийдирилмас экан, жуда катта режалар ўлда-жўлда қолиб кетар экан.

Кошкарёвнинг гаплари Нишонбой Ҳурзамоновичга ҳузур бахш этаётгани, у шундай куюнчак маслаҳатчиси борлигидан фахрланаётгани очиқ-ойдин кўриниб турарди. У меҳр-муҳаббатини, хайрихоҳлигини дариф тутмай:

— Ўртоқ Кошкарёв, ўртоқ Чичиковга янги режаларингиз ҳақида сўзлаб берсангиз-чи? — деди.

— Қандай режа экан у? — Кошкарёвдан қочиб қутулиш ажал билан баробарлигини яхши билган Чичиков беихтиёр «уф» тортиб юборди.

Аёнки, Кошкарёв бунақанги ҳолатларга парво ҳам қилмасди, эътибор ҳам бермасди. Унинг қиёфаси аҳмоқона бир тарзда донолашди, бир муддат жим қолди. Чамаси, фикрини тўплаб олмоқчи эди. Сўнгра завқ-шавққа тўлганча сайрай кетди.

— Қадрли Нишонбой Ҳурзамонович, ҳурматли Павел Иванович, азиз ҳазрат! Авваламбор менинг камтарона фикрларимни эътиборга олиб, бу ерга нутқимни эшитиш учун йиғилган экансизлар, ҳаммаларингизга миннатдорчилигимни билдираман.

Нишонбой Ҳурзамонович негадир енгилгина чапак чалиб қўйди. Бу қилиқни Замзам тўра ҳам такрорлагач, Чичиковниям қўшилишдан бошқа иложи қолмади. Кошкарёвнинг ўзи эса... анча вақтгача тўхтамай чапак чалди. Чичиков бунинг маъносига тушунмади.

— Овруро тупроқлари билан Осиё тупроқларини аралаштириб, янги серунум тупроқ ҳосил қилиш режаси.

кечаю кундуз мени бирдай безовта қилади. Майли, бу бўладиган иш ҳам дейлик, чунки Оврупо кечаги Оврупо эмас, тайёрагоҳлар, темир излар унинг ихтиёрида. Унинг шарофатидан Осиё гуллаб-яшнади, етти ухлаб тушига кирмаган техникавий инқилобга ҳам осонликча эришди-қўйдик, кишининг ҳавасини келтиради. Эндиликда янги деҳқонлар балет ва операдан хабардор бўлишлари шарт.

— Ба-ле-ет! — калласини қимирлатди негадир кавшаниб Нишонбой Ҳурзамонович. — Опе-ра-а!..

Замзам тўра қанчалик синчковлик билан назар солиб турган бўлмасин, Нишонбой Ҳурзамоновичнинг нима учун бош силкиб, нима сабабдан тамшанганини билолмади. Шу сабабли ҳеч қандай имо-ишорасиз, тамшанишсиз, унинг сўзларини такрорлади:

— Ҳа-а, балет, опера-а...

Аммо Нишонбой Ҳурзамоновичга кўпинча ўзи айтган сўзни бировнинг ҳам айтиши, ўзи қилган қилиқни бировнинг ҳам қилиши унчалик хуш келмасди.

Ҳозир Замзам тўра унинг айнан ана шундай кайфияти тўрига илиниб қолди. Ва нохуш қарашидан елкаси пучмайди, ранг-кути ўчди.

— Бир нима дедингизми, таксир...

Баттар пасайди. Тилига калима келмай қолди.

Калла қимирлатишнинг, тамшанишнинг нашидасини Нишонбой Ҳурзамоновичнинг якка ўзи маза қилиб сурди.

— «Оврупо ва Осиё тупроқларининг умумий хусусиятлари, уларнинг қўшилиши, — давом этди Кошкарёв, — қўшилиш жараёнида кечадиган кимёвий жараёнлар ва физикавий ҳодисалар, уларнинг риёзий ҳисоб-китоблари, шунингдек, хандасавий шаклу шамойиллари ва натижада киритиладиган ўзгаришлар..» деган, мен белгилаб берган мавзуда Фанлар академияси иш бошлаб юбориш арафасида...

— Улуғ режа! — деди қаноат ҳосил қилган Нишонбой Ҳурзамонович.

— Илмларини Худо зиёда қилсин! — беихтиёр қўшилишдан ўзини тия олмаган Замзам тўранинг ёдига ҳалиги қараш тушиб, яна пусиб кетди.

— Ҳўжалиқни тўғри ташкил қилмоқ учун, — қайнаб-тошди бу мақтовлардан ийиб кетган Кошкарёв, —

умумий руҳият назариясини сиёсий иқтисод билан омухта тарзда олиб бориш шарт. Бунинг учун энг аввало қиймат ва қўшимча қиймат нима эканлигини, унинг моҳиятини деҳқонларга тушунтириш керак. Менинг хизматим шундаки, мен қўшимча қийматни яратдим. Маркснинг қўшимча қиймати...

Нишонбой Ҳурзамонович эснай бошлади. Замзам тўра пинака кетганди.

Чичиков ўрнидан турди. Билдирмай ташқари чика бошлаганди Кошкарёв унинг йўлини тўсди:

— Сиз, Павел Иванович, руҳнинг абадийлигини, албатта, тан олиб қўйишингиз керак. Бу, сиз учун албатта зарур. Чунки сизнинг деҳқонларингизнинг жони танидан Мосуво бўлган. Модомики, руҳ боқийлигини инкор этмас экансиз, улар тириклар қаторидан ўчиб кетмасликлари шубҳасиздир... Руҳ ва тан, йўқ, тўғрироғи, тан ва руҳ... Йўқ-йўқ, бу ифода ҳам унчалик тўғри эмас. Биз, албатта танамиз, деб яшаймиз, аммо руҳимиз...

Кошкарёв чалкашиб кетди. У ўзи билан ўзи овора бўлиб қолган фурсатдан фойдаланиб, Чичиков секин сирғалиб чикди-да, жуфтакни ростлади.

Ўзини ховлида кўрди.

Тунги боғ...

Ғаройиб эди!

Дарахтлар шовулларди.

Чичиков негадир ҳадемай тонг отиб қолишидан чўчиди.

Ҳаммаёққа аланг-жалаң назар ташлади — хизматкорларини излади.

Нигоҳи искаланиб Петрушкани топди. Каттакон дарахт тагида, дунёбеҳабар ўзича нималарнидир гўлдираб ўтирибди.

Ие, қўлида қандайдир китоб.

Бу сабий норасида, бу мусичаи бегуноҳ сўкишни ҳали китобдан ўрганаётган бўлмасин?

Чичиков шошилиб унинг олдига борди.

— Қачондан китобхон бўлиб қолдинг?

— Китоб яхши-а, хўжайин. Сизу мен минг йилдаям ўйлаб тополмайдиган нарсаларни топиб ёзишганига ҳайрон қоламан, денг. Шуларни ёзадиганлар шайтоннинг сутини эмган-ов!

Петрушка гапга овора эканида тиззаси устидаги очик китоб ерга сирғалиб тушиб, муқоваси очилиб қолди. Чичиков тепадан қараб ўқиди: «Ўлик жонлар».

Чаён чакқандек, ундан-да баттар сесканиб тушди. Петрушканинг елкасидан ярим қоп карамни кўта-раётгандек тортиб турғазди-да:

— Югур, Селифанга айт, аравани қўшиб чиксин! — деб ўшқирди.

Қаердандир қўзғалган шамол, хазонларни чирпирак қилиб, тўзғитиб юрарди. У китоб муқовасини ҳам очиб ташлаб, бир-бир варақлай бошлади ва шамол...

...варақлагани сайин бу юмушга қаттиқроқ киришиб кетди.

Кувғинди рух — дайди шамолга боғ унут бўлди, манзил-мароҳили абас топди, чийиллаганча увлаб, ўзини ҳар томонга саросар ташлай бошлади. Гоҳ қаҳ-қаҳ уриб ўзи ҳукмрон бўлган жамики нарсалар устидан кула бошлади. У «варақлагани» сайин рўйи заминни ағдар-тўнтар қилгиси, номаълум ёқларга бутун мав-жудотни учириб олиб бориб, ташлаб келгиси келарди.

Ногох...

... унинг кўзи Чичиковга тушди!

Шундай чийилладики, худди Павел Ивановичнинг унвонини айтишга уриниб, зўриқаётганга ўхшаб кетди.

Чичиков бўларича бўлди. У шамол таъкибидан қочишга уриниб, дарахт танасига маҳкам ёпишиб олганди.

Ярим соат ўтар-ўтмас арава келди.

Чичиков бир амаллаб этагини торткилаётган шамолнинг қаршилигини енгиб, аравага чикди-да, Селифаннинг елкасига бир урди, бор овоз билан кичқирди:

— Ҳайда!

Отларнинг, айниқса, Маслаҳатчининг ёллари шамолда хилпиради, улар бир юлқиниб, олға инти-лишди. Шамол ҳамон гулдурос солиб қаҳқаҳларди...

1988